

Когда ж бывает прямое сотворение человеку? Тогда, когда второе рождение. Не дивись сей славе и сему слову: «Подобает вам родиться свыше».

Бренный кумир ограничен, заключаем теснотой. Духовный же человек есть свободен. В высоту, в глубину, в широту летает беспредельно. Не мешают ему ни горы, ни реки, ни моря, ни пустыни. Провидит отдаленное, прозирает сокровенное, заглядывает в преждебывшее, принимает в будущее, шествует по лицу океана, входит дверем заключенным. Очи его голубины, орли крыла, еленья проворность, львиная дерзость, горличина верность, пеларгова благодарность, агнцово незлобие, быстрота сокола, журавляя бодрость...¹

их мучат, и шевелятся и красуются как обезьяны, болтают и велеречат как Римская Цитерия, чувствуют как кумир, мудрствуют как идол, осияют как преисподний крот, щупают как безокой, у него же только слепые очи: гордятся как безумный, изменяются как луна, беспокоятся как сатана, пачатся как паутина, алчны как пес, жадны как водная болезнь, лукавы как змей, ласковы как крокодил, постоянны как море, верны как ветер, надежны как лед, разсыпчивы как прах, исчезают как сон. И они люди? Люди! Но сколько есть Головацких, у них же нет головы!...²

Paralelismul dintre cele două opere se descoperă de altfel chiar în titlu: Книжечка о чтении священного писания нареченна Жена Лотова — Книжечка о любви до своих нареченная Ольга Православная. Se vede limpede că al doilea titlu este imitat după primul, cuprinzând însă ideia slavofilă pe care voia să i-o atribuie Hasdeu filozofului ucrainean.

Și, ca să încheiem această paralelă, ne vom întoarce la întrebarea pe care și-a pus-o Bagalej: de ce ar fi avut nevoie Skovoroda să introducă o parte din cartea sa tratând despre Biblie într-o scriere cu un conținut cu totul diferit, tratând despre patriotism? Evident, nu Skovoroda avea nevoie să-și transcrie propria operă. Era un scriitor prea original ca să facă așa ceva. Avea în schimb nevoie Al. Hasdeu, pentru ca să-i reușească mistificația.

Scrierile lui Skovoroda pe care le-am găsit în arhiva Hasdeu nu ne permit să judecăm asupra originii celorlalte citate din opere necunoscute ale lui Skovoroda. Însă chiar și acest citat, care ocupă de altfel un loc foarte important în articol, ne face să credem că Al. Hasdeu nu a posedat scrieri ale lui Skovoroda care să nu fi fost publicate până azi și să nu fi figurat în lista de scrieri pe care a comunicat-o însuși Skovoroda. De altfel și Bagalej avea serioase îndoieli în această privință. Consultarea arhivei Hasdeu confirmă și poziția sceptică exprimată în articolul lui Tr. Ionescu-Nișcov, după care cercetările nu mai pot fi continuate, deoarece nu s-ar fi păstrat nici una din operele atribuite de către Hasdeu lui Skovoroda³. Dimpotrivă, avem temeiuri să credem că ceea ce nu s-a păstrat nici nu a existat în realitate. Deși Alexandru Hasdeu se angajase să publice toate operele filozofului în 7 volume, într-un termen de mai puțin de un an, și anunța chiar o subscripție, el posedă în realitate numai o parte din aceste scrieri, care-i puteau ajunge pentru 2 sau 3 volume cel mult. Citatele pe care le dădea din operele știute erau în mare parte modificate conștient, iar cele din opere necunoscute erau de fapt ticluite chiar de el, pentru a-l pune de acord pe filozof cu propriile-i vederi, spre a-l «moderniza». Realitatea confirmă deci părerea exprimată despre Hasdeu ca exeget al lui Skovoroda, de către I. Sreznovski și alții, care s-au îndoit de probitatea cu care minua izvoarele.

În același timp însă, confruntarea textelor ne ajută să desprindem mai bine elementul pozitiv din articolul lui Hasdeu despre Skovoroda, să vedem că intuițiile sale profunde cu privire la filozofia lui Skovoroda se bazau pe un contact direct cu operele autentice ale filozofului. În acest sens, e relevant următorul pasaj din articolul său: «Entuziasmul lui Skovoroda s-a oglindit cu precădere în Dramele sale, sau, cum le intitula el, «Viziuni», în care a înfățișat lupta dintre civilizația veche și cea nouă ca o luptă dintre spiritele bune și rele în omenire și neam, de ex. operele *Борьба и прія Сатаны со Михаилом*, *Беседа ангельская о клевете дьявольской*. Aceste viziuni pot fi numite o intrupare a pateticului rus pur și ele sînt demne de un studiu special, istorico-critic în comparație cu Prometeul lui Eschil, Ajax al lui Sofocle, Bacchantele lui Euripid, toate familiare lui Skovoroda în original și cu opere străine lui, ca de pildă *Devoțiunea în fața crucii* și *Magul făcător de minuni* al lui Calderon, *Faust* de Klingner și Goethe, *Cain* și *Manfred* de Byron»⁴.

¹ Citat după Grigori Skovoroda, *Твори в двох томах*, Kiev, 1961, p. 418—419.

² Citat după «Телескоп», 1835, nr. 6, p. 155—156.

³ Cf. Rsl, II, p. 161.

⁴ Citat după «Телескоп», 1835, no. 6, p. 156—157. Cf. traducerea românească, p. 18, în cartea *Un filozof mistic*, de Al. Hasdeu, București, 1930.